

PRILOG ZA RAZUMIJEVANJE I VALORIZACIJU PROSVJETITELJSKE ULOGE MUHAMEDA SEIDA SERDAREVIĆA

Edin VELADŽIĆ

Ministarstvo civilnih poslova Bosne i Hercegovine
veladzice@yahoo.com

SAŽETAK: Razumjeti sveukupni razvoj kako kolektivne svijesti bošnjačkog naroda tako i različitih društveno-političkih, ekonomskih i kulturno-prosvjetnih procesa u Bosni i Hercegovini s kraja 19. i početkom 20. stoljeća nije moguće bez proučavanja intelektualne elite tog vremena. Nesumnjivo je da je kod Bošnjaka u mnogim životnim prilikama još uvijek dominantnu ulogu imala ona inteligencija koja je u procesu formalnog obrazovanja završavala vjerske škole različitog nivoa. U tom smislu prosvjetiteljska uloga vjerske inteligencije Bošnjaka nameće se kao važna tema za dalja istraživanja i naučnu obradu. Intencija ovog rada je da se na primjeru proučavanja života i djela, kao i višedimenzionalne refleksije prosvjetiteljskog rada Muhameda S. Serdarevića, istinskog bošnjačkog intelektualca s početka prošlog stoljeća, alima i učitelja, čije je prosvjetiteljsko djelovanje duboko urezano u bošnjačku duhovnost, skrene pažnja na raznovrsni spektar društvenih, socijalnih, kulturnih i prosvjetnih aktivnosti duhovne inteligencije Bošnjaka iz prve polovine 20. stoljeća.

Ključne riječi: ulema, vjerska inteligencija, Muhamed Seid Serdarević, Bošnjaci, prosvjetiteljstvo

Prosvjetiteljska uloga Muhameda Seida Serdarevića

Prosvjetiteljska uloga vjerske inteligencije Bošnjaka s početka 20. stoljeća tek je djelomično istražena i naučno valorizirana. Jedna od ličnosti kojoj bošnjačka historiografija i stručna javnost duguju temeljitiji pristup proučavanja života i djela, kao i višedimenzionalne refleksije njegovog prosvjetiteljskog rada, jeste Muhamed Seid Serdarević. Riječ je o istinskom intelektualcu bošnjačkog naroda s početka prošlog stoljeća, alimu, profesoru, učitelju, čije prosvjetiteljsko djelovanje je urezano duboko u bošnjačku duhovnost,

vjersku učenost, opće obrazovanje, kulturu i tradiciju. Širok je spektar, kako vjerskih tako i općih, pitanja iz svakodnevnog života koja se u istraživačkom smislu mogu otvoriti i gdje bi nesumnjivo mogli pronaći direktnu ili indirektnu poveznicu s bogatom i raznolikom intelektualnom zaostavštinom Muhameda S. Serdarevića.

Stoljećima je kroz historiju ulemanski sloj predstavljao najobrazovaniji sloj u muslimanskim društvima. Nerijetko su to bili i jedini obrazovani ljudi zajednice. Oni su mislioci koji javno djeluju kao moralna i intelektualna snaga društva, a od ostalih članova zajednice izdvajaju se po znanju i

formalnom obrazovanju. Predstavljali su društveni sloj koji obavlja gotovo sve umne poslove i tako utječe na duhovno oblikovanje društva. Za razliku od sloja *inteligencije* koja se u Evropi pojavljuje tek u 19. stoljeću, *ulema* u muslimanskim društvima ima mnogo dužu tradiciju. Zato su neki autori slobodni tvrditi da je kroz dugu historiju islamske civilizacije ulema zauzimala poziciju savremene inteligencije koja je, izuzme li se podanički odnos pojedinaca koji su nosili tu titulu, imala ulogu korektiva vlasti.¹

¹ Muhamed Jusić: <https://ilmijja.ba/2017/11/21/ulema-i-vlast-između-dosluha-i-neposluha/> (29.11.2022)

Dolaskom austrougarske uprave, bosanskohercegovačko društvo privodilo je kraju svoju konfesionalnu i započinjalo nacionalnu epohu. Javlja se potreba za novim obrascima ponašanja, društvenog i privrednog organiziranja, obrazovanja, kulturnog i prosvjetiteljskog rada, prilagođenog potpuno novom društveno-političkom kontekstu. Mnoge historiografske studije govore da je bošnjački muslimanski narod tokom cjelokupne austrougarske epohe prolazio kroz tešku fazu lutanja i nesnalaženja. U cjelini gledano, to su bili vrlo složeni procesi višestruke tranzicije kroz koje je prolazilo heterogeno bosanskohercegovačko društvo, a prelamali su se u značajnoj mjeri preko duhovne i intelektualne elite. U ovom sloju pronalazimo lučonoše promjena i protagoniste drugačijeg pristupa problemima, odnosno pitanjima koja su opterećavala bošnjačko uplovljavanje u epohu modernosti.

Jedan od tih lučonoša, modernista, zagovornika novog pristupa i reformatora jeste zenički alim, profesor, istaknuti kulturni i javni radnik Muhamed Seid Serdarević za kojeg se može kazati, na osnovu uvida u višestruke radne angažmane i valorizaciju pisanih djela, da je u svom kratkom životu prosvjetiteljsku misiju uspješno obavio. Cilj ovog rada jeste da se na primjeru djelatnosti Muhameda Seida Serdarevića skrene pažnja na raznovrstan spektar društvenih, socijalnih i kulturno-prosvjetnih aktivnosti duhovne inteligencije Bošnjaka iz prve polovine 20. stoljeća. A da bismo spoznali svekoliki značaj Muhameda S. Serdarevića u onom kulturološkom, historijskom pa ako hoćete i u nacionalnom smislu, dakle, ne samo kao teologa već kao intelektualca i prosvjetitelja, potrebno je imati u vidu nekoliko bitnih činjenica koje se odnose na narod kojem pripada te crtice iz njegove lične biografije promatrati u tom kontekstu.

Bošnjaci su brojčano mali narod. Narod koji je imao vrlo turbulentnu historiju u posljednje stoljeće i po, i narod koji je u posljednjih 150 godina preživio smjene šest političkih

sistema (1878, 1918, 1941, 1945, 1992. i 1995). U navedenom periodu bio je izložen užasavajućim stradanjima u tri rata od po četiri godine (1914-1918, 1941-1945. i 1992-1995), pretrpio najveće zločne uključujući i zločine genocida, suočavao se s katastrofalnim demografskim gubicima, izložen etničkom čišćenju, demografskim pomjeranjima, razaranjima, kulturocidima, urbicidima itd. Sve se to dešavalo u okolnostima u kojima Bošnjaci kao narod još uvijek nisu u cijelosti prošli proces zaokruživanja svog nacionalnog bića, odnosno proces konstituisanja moderne političke nacije.

Poznato je da teorije o nacionalnim identitetima redovno ukazuju na sadržaje tog identiteta naglašavajući da njega nema bez kulture, tradicije, historije, jezika, običaja itd. U slučaju Bošnjaka, tog identiteta nema i bez vjere, bez islama, i ta pripadnost islamu je ključna vododjelnica u odnosu na ostale sugrađane koja će trasirati put razvoja nacionalne svijesti na ovom dijelu južnoslavenskih prostora. Apsolutno je isti slučaj i kod katoličkog i pravoslavnog stanovništva u Bosni i Hercegovini. Ako je tolika isprepletenost vjerskog i nacionalnog na ovim prostorima, a jeste i to su neosporne historijske činjenice o kojima su pisali brojni autori, u tom slučaju otvara nam se put k logičkom odgovoru i objašnjenju na pitanje važnosti jednog bošnjačkog intelektualca, prosvjetitelja i javnog radnika s početka 20. stoljeća koji je cijeli svoj život posvetio izučavanju i podučavanju islamu i opstanku bošnjačkog bića na ovim prostorima.

Razumijevanje značaja Serdarevićeve sveukupne djelatnosti za lokalnu i širu zajednicu, za narod i kolektivitet kojem pripada, moguće je ukoliko njegove biografske podatke sagledavamo i analiziramo u širem kontekstu vremena i prilika u kojima je živio te društvene uloge koju je imao u sredinama djelovanja, kao učitelj, kao profesor u školama, kao vjerski službenik u kaznionici – ali i kao neka vrsta odgojnog radnika i psihologa, kao urednik i kao autor brojnih pisanih radova u printanim medijima,

kao intelektualac u javnom prostoru itd. Znamo da je u svom kratkom ovozemaljskom životu napisao brojna djela koja možemo i trebamo posmatrati iz različitih uglova i shodno tome ih cijeliti.

Naša intencija je da fokus ovog kratkog osvrtu usmjerimo ne na teološku (akaidsku ili fikhsku) već na prosvjetiteljsku dimenziju njegovog sveukupnog rada, pisanja i djelovanja. Iščitavati njegove radove s kulturološkog, sociološkog i historijskog aspekta iznimno je važno radi dubinskog razumijevanja sudbinskih procesa bitnih za bošnjački narod u cjelini, za njegov kolektivitet i višeslojni identitet. Hipotetički kazano, da se Muhamed S. Serdarević pojavio sa svojim pisanim djelima u Istanbulu, ili u nekoj drugoj kulturno razvijenijoj i politički zaokruženoj muslimanskoj sredini, te napisao to što je napisao na turskom jeziku, on bi, s ovog kulturološkog i prosvjetiteljskog aspekta, bio tek jedan u nizu intelektualaca koji je pokušao svoje razumijevanje vjere prenijeti na druge, odnosno na mlađe generacije. Međutim, kako se Muhamed S. Serdarević pojavio u Bosni i Hercegovini, u jednom brojčano malom narodu, u vrijeme kada je taj narod višestruko egzistencijalno izložen najrazličitijim udarima (civilizacijskim, političkim, nacionalnim, kulturnim itd., to je vrijeme austrougarske uprave, intenzivnih migracija k Osmanskoj državi i vrijeme Prvog svjetskog rata), onda i njegova uloga kao intelektualca, angažiranog autora, prosvjetnog radnika i vjerskog službenika dobija potpuno novu dimenziju.

U svjetlu navedenog potrebno je podsjetiti na nekoliko bitnih biografskih i bibliografskih činjenica iz njegova života. Ostvario je vrlo plodonosnu saradnju s nekoliko listova s početka 20. stoljeća, uglavnom religioznog, historijskog i kulturnog karaktera. S prvim tekstovima se pojavljuje u listu *Behar* još od 1904. godine, a kada je 1908. godine pokrenut prvi bošnjački muslimanski list religioznog karaktera pod imenom *Tarik*, Serdarević je, uz glavnog urednika Mehmeda Dž. Čauševića, bio jedan od potpisnika najvećeg broja tekstova.

List *Tarik* je štampan arebicom i njegova glavna zadaća je bila pokazati da se na bosanskom jeziku može pisati arapskim pismom.²

Kada je list *Tarik* prestao izlaziti 1910. godine, a nakon što je došlo do formiranja Udruženja ilmijje, pokretanje novog glasila nametnulo se kao prioritet, što se očitovalo i u zaključku prve redovne godišnje skupštine udruženja održane 4. augusta 1910. godine.³ Tada je zvanično donesena odluka da se pokrene novi list pod nazivom *Muallim*, a za prvog urednika imenovan je Muhamed Seid Serdarević. Dobio je puno povjerenje skupštine, uz očekivanje da će ispravno profilirati list u skladu s potrebama imamsko-mualimskog sloja. U oktobru 1910. godine štampan je prvi broj lista koji će izlaziti u naredne tri godine jednom mjesečno. Štampan je na 16 stranica arapskim slovima na bosanskom jeziku, uz poneki članak na turskom jeziku. Radove na turskom uglavnom je potpisivao Mehmed Dž. Čaušević ili sam urednik (Serdarević). U listu su objavljivane vijesti iz društvenog života, rasprave o savremenoj mektepskoj nastavi, historiji islama, vijesti iz islamskog svijeta, kao i drugi tekstovi koji su tematski povezani s islamskim naučnim disciplinama. Saradnici lista najčešće su bili mualimi, a među najaktivnijim autorima bio je urednik Serdarević koji je nerijetko svojim tekstovima ispunjavao sadržaj polovine broja. U nekoliko slučajeva list je imao i "Dodatak" od po nekoliko stranica štampanih latinicom, u kojem su uglavnom objavljivane informacije o radu Glavnog odbora Društva. (Hafizović, 1991b:245)

Serdareviću se mora odati priznanje da je prvi od bošnjačke uleme počeo pisati historiju islama na

bosanskom jeziku. To je izuzetno važna činjenica koja u javnom diskursu nije dovoljno prepoznata i naglašena. Tako je u VI i VII godištu *Behara* (1906-1907) objavio rad "Kratka povijest islama". Kroz veći broj radova pokušao je prikazati historijski razvoj islama od prvog čovjeka i poslanika Adema, a.s., do Muhammeda, a.s. Uvid u njegova pisana djela pokazuje da se naučno vješto koristio brojnim izvorima na arapskom i turskom jeziku. A ako imamo u vidu činjenicu da je formalno obrazovanje u cijelosti ostvario u Bosni i Hercegovini, to nam dovoljno govori o njegovoj širokoj erudiciji. List *Behar* publicirao mu je rad o trojici velikih islamskih učenjaka: "Ebu-l-Ala el-Mearri", "Šejh Muhamed Abduhu" i "Šejh Muslihudin Sadija". (Veladžić, 2021:194-195) Dakle, prvi Bošnjak koji je počeo pisati historiju islama na svom maternjem, bosanskom jeziku a za potrebe svog naroda jeste Serdarević. Pripadnici bošnjačkog naroda su tako, nakon više od četiri stoljeća razvoja u okrilju Osmanske države u kojoj je jezik edukacije i administracije bio turski (dijelom arapski i perzijski) dobili priliku čitati historiju islama, historiju svoje vjere na svom bosanskom jeziku. Imajući u vidu značaj bosanskog jezika i islama u konstrukciji savremenog bošnjačkog nacionalnog bića nije teško pretpostaviti da Serdarevićevi autorski poduhvati u tom pravcu imaju mnogo veći značaj nego što je to u dosadašnjoj naučnoj literaturi prepoznato.

Posebno skrećemo pažnju na njegove radove koji su napisani arebicom kao udžbenici za mektebe i medrese. Oni imaju višestruk značaj prije svega zbog dugotrajnosti njihove upotrebe i ogromnog broja generacija koji su se na njima obrazovali. Riječ

je o djelima *Talimi-tedžvid*, *Usuli-din* i *Fikhu-l-ibadat*. Ova posljednja njegova knjiga, čitavo stoljeće nakon prvog izdanja, koristila se kao udžbenik u bosanskohercegovačkim medresama, što dovoljno govori o vrijednosti Serdarevićevog naučnog i prosvjetiteljskog poduhvata, koji je neshvatljivo nedovoljno u stručnoj i široj bošnjačkoj javnosti akcentiran. S pravom se pitamo da li postoji udžbenik, u bilo kojoj naučnoj oblasti, čija se aktivna upotreba mjeri čitavim jednim stoljećem i da li postoji autor kod Bošnjaka koji se na najdirektniji način ugradio u tolike generacije bošnjačke inteligencije (vjerske i svjetovne) kao što je to Muhamed S. Serdarević?

Osjetljivost za probleme i potrebe posebne kategorije stanovništva Serdarević je pokazao i angažmanom u zeničkoj kaznionici gdje je jedno vrijeme obavljao dužnost imama i bio na usluzi zatvorenicima za razgovore. Za ove potrebe napisana je jedna mala knjižica kako bi duhovno osnažila i olakšala proces rehabilitacije osoba na izvršenju zatvorske kazne. Knjižica je objavljena pod naslovom "Nauka islama", a po sadržaju mogla je poslužiti za upoznavanje s osnovama islamskog vjerovanja. Ovaj osvrt ne bi bio potpun bez ukazivanja na Serdarevićeva tri izdanja u okviru "Muslimanske biblioteke" Muhameda Bakira Kalajdžića.⁴ To su knjige *Jedan hadisi šerif* (1914), *Dvije opasne bolesti – Prostitucija i alkoholizam* (1915) i *Istinitost Božijeg bivstva i Muhamedova poslanstva* (1915).

Zaključak

U plejadi istinskih velikana bošnjačke savremene historije, ličnost Muhameda Seida Serdarevića zasigurno zaslužuje posebno mjesto u institucionalnoj kulturi pamćenja, a čime se

² *Tarik* (put), list je izlazio u Sarajevu jednom mjesečno prema hidžretskom kalendaru u periodu 1. VI 1908 – 11. IV 1910. godine. Pred kraj izlaza *Tarik* je imao 1150 pretplatnika. Uz pomenuti dvojac kao autori se pojavljuju još Murad-ef. Hajrović, Ahmed-ef. Mahinić i drugi, svi iz mlađe generacije mualima. Vidi: Hafizović, 1991a:121.

³ Muslimansko mualimsko i imamsko

društvo (1909-1913), Serdarević je bio predsjednik Privremenog odbora prilikom osnivanja ovog društva i sekretar Glavnog odbora društva nakon prve redovne skupštine.

⁴ Radi se o prvoj muslimanskoj nakladnoj knjižari koja je predstavljala izdavačku dopunu lista *Biser*. Obilježena je istim kulturno-prosvjetnim i književnim koncepcijama koje su obilježile i program

lista. Za razliku od *Bisera* u kojem su bili nešto zastupljeniji književni prilozi, u izdanjima "Muslimanske biblioteke" religiozno-prosvjetni sadržaji došli su više do izražaja. Objavljena su 34 djela u okviru Biblioteke u serijama Redovna i Izvanredna izdanja, među kojima je 20 knjiga iz oblasti teologije, islamske dogmatike, sociologije, historije islama i panislamskičkih doktrina. Vidi: Sarajlić, 1918:382

Bošnjaci kao narod ne mogu posebno pohvaliti. Tek u posljednje vrijeme bilježimo određene pomake na tom planu, zahvaljujući posebnom programu na nivou Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, s jednim vrlo "nespretnim i nesretnim" nazivom – *Tezkiretnama* (Veladžić, 2022), što je svakako za pozdraviti, uz očekivanja da taj program neće biti kratkog daha. Kontinuitet i kvalitet istraživačkih i kulturnih aktivnosti su preduslovi za institucionalno njegovanje kulture pamćenja jednog naroda, za jačanje svijesti i temeljne spoznaje o samome sebi i višeslojnim identitetima stoljećima oblikovanim u različitim društveno-političkim i kulturnim kontekstima, koji su duboko utkani u njegov moderni kolektivitet.

Dovoljno je obratiti pažnju na Serdarevićeve tekstove u *Beharu*, *Mektebu*, *Tariku*, *Misbahu*, *Yeni Misbahu* i drugim listovima, na njegov urednički angažman u listovima *Behar*, *Muallim* i *Misbah*, zatim na njegovo

vrlo angažirano zagovaranje da se vjerska pouka izvodi na bosanskom jeziku kako bi nam bilo jasno da se njegova prosvjetiteljska djelatnost definitivno potvrđuje i kroz kulturnu i nacionalnu dimenziju. Takva ocjena dodatno dobija na utemeljenosti ako kažemo da se s Mehmedom Dž. Čauševićem, najvećim bošnjačko-muslimanskim reformatorom tog vremena, usudio pisati religiozne tekstove na bosanskom jeziku i arapskim pismom (arebicom). Obojica su trpili žestoke kritike iz konzervativnih krugova, ali su uporno istrajavali na suštini i primarnom cilju koji se ogledao u istinskoj posvećenosti radu na opismenjavanju, duhovnom i kulturnom uzdizanju muslimanskog naroda.

Prosvjetiteljska uloga i višedimenzionalni značaj Serdarevićevih pisanih djela, prije svega udžbenika, proizilazi iz njihovog utjecaja u procesu obrazovanja i osposobljavanja brojnih generacija učenika i studenata vjerskih škola, a

preko njih onda i utjecaja na bošnjački narod u cjelini. Čuvajući islam (islamsku supstancu), direktno je utjecao na očuvanje i narodnosne, odnosno moderne nacionalne supstance bošnjačkog bića. Ovdje aludiramo na direktni i indirektni utjecaj kroz proces obrazovanja više hiljada učenika muslimanskih srednjih škola u posljednjih stotinjak godina, koji su svoje šerijatsko-pravne spoznaje gradili preko Serdarevićevih udžbenika. Većina je njih svoju prosvjetiteljsku djelatnost nastavila na duhovnom polju u svojim zajednicama (džematima), ali nije zanemariv broj znamenitih bošnjačkih intelektualaca (od srednjoškolskih i univerzitetskih profesora do akademika) koji su nakon medresanskog školovanja svoje dalje obrazovanje usmjerili k svjetovnim naučnim disciplinama, što im je omogućilo zauzimanje važnih mjesta u društveno-političkom i kulturnom životu Bošnjaka tokom 20. i početkom 21. stoljeća.

Literatura

Hafizović, Fazileta (1991a). "Tarik 1908-1910". U: *Bibliografija književnih priloga u listovima i časopisima Bosne i Hercegovine 1850-1918*, tom IV, Sarajevo: Institut za književnost.

Hafizović, Fazileta (1991b). "Muallim

1910-1913". U: *Bibliografija književnih priloga u listovima i časopisima Bosne i Hercegovine 1850-1918*, tom IV, Sarajevo: Institut za književnost.

Sarajlić, Šemsudin (1918). "Izdanja Muslimanske biblioteke", *Biser*, III, 21-24, 382.

Veladžić, Edin (2021). *Bošnjačka vjerska inteligencija austrougarskog perioda*. Sarajevo: Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka.

Veladžić, Edin (2022). "Zašto Tezkiretnama?", *Preporod*, 6/1208, 43.

الموجز

فهم وتقييم الدور التربوي لمحمد سعيد سرداريفيتش

أدين فيلاجيتش

إن فهم التطور الشامل للوعي الجماعي للشعب البوسناتي والعمليات الاجتماعية والسياسية والاقتصادية والثقافية والتعليمية المختلفة في البوسنة والمهرسك في أواخر القرن التاسع عشر وبدايات القرن العشرين، ليس ممكناً بدون دراسة التطور الفكري في تلك الحقبة. لا شك أن خريجي المدارس الدينية بمختلف مستوياتها كان لهم الدور المهيمن في العديد من المواقف في حياة البوسنات. وبهذا المعنى، فإن الدور التنويري للمثقفين الدينيين من البشائقة يعتبر مادة مهمة للمزيد من البحث والمعالجة العلمية. إن مقصد هذا البحث هو لفت الانتباه إلى تنوع طيف نشاطات علماء الدين البشائقة الاجتماعية والثقافية والتنويرية في النصف الأول من القرن العشرين، من خلال دراسة سيرة محمد سعيد سرداريفيتش وأعماله، والانعكاس المتعدد الأبعاد لعمله التعليمي، بوصفه مثقفاً بوشناقياً حقيقياً في بداية القرن الماضي، والذي بقي نشاطه التعليمي محفوراً بعمق في الوعي الروحي البوشناقياً.

الكلمات الرئيسية: العلماء، المثقفون الدينيون، محمد سعيد سرداريفيتش، البشائقة، التنوير.

Summary

CONTRIBUTION TO UNDERSTANDING AND EVALUATION OF EDUCATIONAL ROLE OF MUHAMED SEID SERDAREVIĆ

Edin Veladžić

Understanding the development of collective awareness of Bosniak people and varying social, political, economic, educational and cultural processes in Bosnia and Herzegovina that were taking place by the end of the 19th and the beginning of the 20th century is not possible without an insight into the intellectual elite of the time. Scholars of religious orientation undoubtedly had a dominant role amongst the Bosniak intellectuals. Therefore, the role of Bosniak religious intellectuals in the process of the enlightenment is an important topic for further study and research. The aim of this article is to, through this example of a study of the life and works of Muhamed Seid Serdarević, a remarkable Bosniak scholar, who made a deep impact on Bosniak's spirituality, draw attention towards the versatile influence of Bosniak religious elite of the 20th century upon social cultural and educational development.

Keywords: 'ulama, religious intellectuals, Muhamed Seid Serdarević, Bosniaks, enlightenment